

ԿԱՐՄԻՔ

Ֆաթեմի Սեյեդեհինասիմ Սայեդմոջթաբայի «Նոր բողոքականության տարածումը Հայաստանի եզրինների շրջանում և ինքնության տրանսֆորմացիաները» Է.00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության մասին

Ատենախոսությունն ընթերցելիս առաջին հարցը, որ ծագեց, հետևյալն էր. այս բարդ թեման ուսումնասիրելիս հեղինակը ի՞նչ գիտական հիմքեր է ապահովել հետազոտության մեթոդաբանության համար, քանի որ, մեր կարծիքով, ընտրված հետազոտական օբյեկտն ունի կրկնակի «փակ խմբին» բնորոշ հատկանիշներ, որը դժվարացնում է նաև դրա ուսումնասիրումը: Մասնավորապես, հետազոտությունն իրականացնելու նպատակով հեղինակը ի՞նչ դժվարությունների է հանդիպել և ինչպե՞ս է կարողացել մուտք գործել եզրինների համայնք, իսկ այնուհետև՝ եռօրյակների և հիսունականների խմբեր: Կամ ատենախոսը, լինելով այլերնիկ հանրային ներկայացուցիչ, հետազոտության ընթացքում կարողացել է արդյոք հաղթահարել մշակութային հեռավորության և էթնիկայի խնդիրները՝ հարցազրույցների անանունության, տվյալների գաղտնիության պահպանումը, հարցվողին հոգեբանորեն չվնասելու, նրա մասնավոր կյանք չներխուժելու, հարկադրական համաձայնություն կորզելու և այլ հարցեր: Անշուշտ, այս և նմանատիպ հարցադրումներին ատենախոսի մոտեցումները հնարավորություն են ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու նաև հետազոտության արդյունքների արժանահավատության և օբյեկտիվության մասին: Ատենախոսության նյութերի հետագա քննական վերլուծությունից կարող ենք նշել, որ, ի պատիվ իրեն, կարողացել է գտնել այս և նմանատիպ մի շարք հարցերի գիտականորեն հիմնավորված պատասխաններ: Ատենախոսությունն ընթերցելիս պատկերացում ես կազմում հեղինակի՝ մշակութային մարդաբանության բնագավառում ունեցած գիտելիքների մասին, որը հնարավորություն է ընձեռել ամբողջական պատկերացում

ունենալու ուսումնասիրվող օբյեկտի՝ եզրի եհովական և հիսունական համայնքների սոցիալ-մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Ֆաթեմի Սեյեդեհնասիմին հաջողվել է եզրի եհովականների և հիսունականների համայնքներում գտնել «դարպասապահներ»՝ մարդկանց, որոնք ապահովել են նրա «մուտքը» հետազոտվող այդ խմբեր, և նա կարողացել է հավաքել հարուստ դաշտային ազգագրական նյութեր: Դրանք են եհովական և հիսունական դարձած շարքային եզրիները, քարոզիչները, երեցները, հոգևոր հովիվները:

Ատենախոսը 2017-2020 թթ. կատարել է հսկայածավալ դաշտային ազգագրական աշխատանք. 400-ից ավելի հարցազրույց Եհովայի վկաների կրոնն ընդունած՝ Հայաստանի և տարբեր երկրներից ժամանած եզրիների շրջանում և խմբային երեք հարցազրույց՝ ըստ սեռա-տարիքային հատկանիշների, որոնց մասնակցել է 20 մարդ: Հիսունականների դեպքում հարցազրույցներին մասնակցել է 60 մարդ: Ընդ որում, մասնակիցները ոչ միայն ներկայացնում են Հայաստանի, այլև Վրաստանի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի եզրի եհովական և հիսունական կրոնական համայնքները: Ատենախոսը կատարել է հետազոտության գործիքների ճիշտ ընտրություն. կիրառել է դիտարկման, խորացված, կենսագրական և խմբային հարցազրույցների մեթոդը: Կարևոր և արդյունավետ ենք համարում նաև մասնակցային հետազոտության մեթոդի կիրառումը, որի շնորհիվ նա, անտեսելով բոլոր տեսակի ռիսկերը և վտանգները, մասնակցել է եզրի Եհովայի վկաների և հիսունականների ժողովներին (այդ թվում՝ համաշխարհային), հյուրընկալվել նրանց ընտանիքներում և «ներսից» կատարել դիտարկումներ և գրանցել նյութեր: Բարձր գնահատելով ատենախոսի այդ աշխատանքները՝ այնուհանդերձ, ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքերի վերաբերյալ ծագում են մի շարք հարցեր. 400-ից քանի՞ հարցազրույց է կատարվել դեմ առ դեմ, քանի՞ սր՝ տեսակապի և հեռախոսային հարցման միջոցով: Հարցման մասնակիցներից քանի՞ սն են գյուղական և քանի՞ սր՝ քաղաքային բնակավայրերից: Հարցման մասնակիցներից քանի՞ սն են բնակվում Հայաստանում և քանի՞ սր՝ արտերկրում (ըստ երկրների), նրանց բաշխվածությունը՝

ըստ սեռային և տարիքային կազմի և այլն: Հավանության արժանացնելով ատենախոսի կողմից հարցազրույցի մասնակիցների անանունության և անձնական տվյալների գաղտնիության պահպանումը՝ ներկայացվող որոշ պատմություններում հարցազրույցների մասնակիցների վերաբերյալ տվյալները բացակայում են կամ թերի են (օրինակ՝ էջ 53-ում, որտեղ նշված է միայն հարցազրույցի մասնակցի սեռը, 121-րդ էջում մի քանի մեջբերումներում բացակայում են մասնակցի տվյալները): Մեր կարծիքով, հավելվածում նպատակահարմար կլիներ նաև ներկայացնել դիտարկման, խորացված, կենսագրական, խմբային հարցաշարերը, որը հնարավորություն կտար պատկերացում կազմելու այն հարցերի մասին, որոնց վերաբերյալ հավաքվել է տեղեկատվությունը: Աշխատանքը կշահեր, եթե հեղինակը որոշակի տեղեկատվություն տար, թե մինչև Ռուսաստանում, Գերմանիայում նշված կրոնական փոքրամասնությունների բնակություն հաստատելը ո՞րն է եղել նրանց նախնական ծագման երկիրը, ո՞ր թվականին են հաստատվել, թե՞ նրանք տեղաբնիկներ են: Այդ հարցերի մեկնաբանությունը կարևոր է այդ կրոնական գաղափարախոսության տարածման սոցիալական ցանցի տեսանկյունից:

Անդրադառնանք ատենախոսության կառուցվածքին, որը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված գրականության ցանկից ու հավելվածից: Ներածությունում հստակ ձևակերպված են հետազոտության հիմնահարցը, նպատակը, խնդիրները և ատենախոսության գիտական նորույթը: Ատենախոսը մասնագիտական գրականության և փաստացի նյութերի հիման վրա համոզիչ կարողացել է հիմնավորել թեմայի արդիականությունը, ինչպես նաև վերլուծել մինչև այժմ Հայաստանում և արտերկրում եզդիների, եզդի եհովականների և հիսունականների վերաբերյալ հրատարակված գիտական աշխատանքները՝ ցուցաբերելով իր մոտեցումները: Ատենախոսը օգտվել է արևմտյան մի շարք ճանաչված հեղինակների հրատարակած աշխատություններից և դրանցում տեղ գտած նոր մոտեցումների շրջանակներում քննարկել և վերլուծել է իր իսկ հավաքած նյութերը:

Ներածությունում, էջ 12-24-ում տրված է եզրիների, էհովայի վկաների և հիսունականների վերաբերյալ պատմական ակնարկ, որը նպատակահարմար կլիներ տեղափոխել առաջին գլուխ և դարձնել առանձին ենթագլուխ: Այդ նյութը կամբողջականացվեր, եթե ատենախոսը եզրիների քանակի միտումների վերաբերյալ ներկայացներ նաև Հայաստանում իրականացված վերջին երկու մարդահամարի (2001 թ. և 2011 թ.) ցուցանիշները և նրանց տեղաբաշխվածությունը: Ատենախոսի այն պնդումը, որ Հայաստանում ապրող եզրիները հիմնականում բնակություն են հաստատել լեռնային շրջաններում (էջ 14), այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ գյուղաբնակ եզրիների շուրջ 90%-ը ապրում է Արարատյան դաշտավայրում՝ Արարատի, Արմավիրի և Արագածոտնի մարզերում:

Ատենախոսության առաջին գլխում, որը բաղկացած է չորս ենթագլխից, քննարկվում են եզրիների կրոնափոխության պատճառները, եզրի Եհովայի վկաների և եզրի հիսունականների փոխընկալումներն ու փոխհարաբերությունները և ինքնության հարցը, նրանց կառավարման մարմինների գործունեությունը և այդ համայնքների ֆինանսական հարցերը: Նշենք, որ այդ գլուխը հետաքրքրությամբ է ընթերցվում, և որից կարծիք ես կազմում ատենախոսի կատարած մեծ ծավալի աշխատանքի մասին: Այնուհանդերձ, այս գլխում ներկայացված վերլուծական նյութի վերաբերյալ ծագում են որոշակի հարցեր. օրինակ՝ ի՞նչ դեր է կատարում եզրիների ընտանիքի կազմը նրանց կրոնափոխության հարցում (այն երկսերունդ, թե՞ եռասերունդ կամ ոչ լրիվ կազմ ունեցող ընտանիքներում է ավելի շատ տարածված), եզրու Եհովայի վկա և հիսունական դառնալը որքանով է ուժեղացնում կոնֆլիկտները այդ ընտանիքներում, եթե անդամների մի մասը կրոնափոխ չի եղել: Հեղինակը նշում է, որ, կրոնափոխ դառնալով, նրանք ազատվում են ավանդական պարտադրանքից և կարողանում են ազատ շփվել տարբեր ազգերի մարդկանց հետ (էջ 28), իսկ դառնալով Եհովայի վկա կամ հիսունական՝ արդյո՞ք մի վերահսկողության ձևը չի փոխարինվում մյուսով: Կամ կա՞ն ցուցանիշներ, որ այդ կրոններին հարելուց հետո նրանց մեջ շատացել է միջէթնիկ ամուսնությունների

թիվը: Վիճահարույց է հեղինակը այն պնդումը, որ Եհովայի վկա եզդիները և հիսունականները հեռանում են իրենց նախկին բնակության վայրերից՝ գյուղերում և քաղաքներում ստեղծելով նոր հոգևոր համայնքներ(39): Ստացվում է, որ Հայաստանում կան գյուղեր, կամ ստեղծվել են նոր գյուղեր, որտեղ բնակվում են միայն եզդի Եհովայի վկաները, և դրանք ղեկավարում են հոգևոր հովիվները: Այս մոտեցումը կարիք ունի լրացուցիչ մեկնաբանման, քանի որ պարզ չէ, թե խոսքը հոգևոր համայնքին է վերաբերում, թե՞ նոր բնակավայրերի ձևավորմանը:

Երկրորդ գլխում վերլուծվում է եհովականների և հիսունականների կրոնական գաղափարախոսության տարածման նպատակով քարոզիչների կիրառած մեթոդները եզդիական համայնքում: Չորս ենթագլխում քննարկվում են քարոզի լեզվական խնդիրները, եզդի քարոզիչների դերը այդ հարցում, արտերկրի կրոնափոխ եզդիների ներգրավվածությունը նոր կրոնական համայնքներում, ընդ որում՝ տեղական և միջազգային համաժողովները դիտարկվում են որպես քարոզչության գործիք: Այս գլխում որոշակի լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք ունի այն տեսակետը, որ եհովական դարձած 15 տ. երեխաները նույնպես զբաղվում են քարոզով. «Եհովայի վկա դառնալուց և քարոզելու որոշակի հմտություններ ձեռք բերելուց հետո բոլոր հավատացյալները սկսում են քարոզել, այսինքն՝ կարելի է ասել, որ քարոզիչների տարիքը տատանվում է 15-18 տարեկանից մինչև 70 և ավելի տարիքի միջև» (էջ52): Իսկ ատենախոսի ներկայացրած պատմություններից մեկում Եհովայի վկա քարոզիչը անչափահաս աղջիկ է, որը քարոզներ է իրականացրել ոչ միայն հարևանների շրջանում, այլև դպրոցում, որի համար ենթարկվել է պարսավանքի (էջ 60): Որքանով են արժանահավատ այդ տվյալները, և որքանով են այլ հարցազրույցներում հաստատվել այդ տեսակետները, թե՞ ներկայացվածը եզակի դեպք է:

Երրորդ գլխում հեղինակը քննարկում է եզդի Եհովայի վկաների և հիսունականների կրոնաճիսական կյանքը: Եհովայի վկա և հիսունական դառնալուց հետո տեղի է ունենում եզդիզմից հեռացում. նրանք հրաժարվում են նախկին աղոթավայրերից և աղոթքներից, դադարում են նախկին ծեսերից՝ ծնունդը,

մկրտությունը, հարսանիքը և թաղումը ավանդական ձևով կատարելուց. «Կրոնափոխությունից հետո եզդիները սկսում են ապրել նոր կրոնի պահանջներով և օրենքներով: Նրանք դադարեցնում են իրենց նախկին ծեսերի և տոների կատարումը: Եթե նախկինում նրանք իրենց խնդիրների լուծման համար դիմում էին շեյխերին և փիրերին, ապա հիմա՝ կրոնափոխվելուց հետո, աղոթքով դիմում են Աստծուն, որպեսզի վերջինս օգնի իրենց խնդիրների լուծման գործում: Նոր կրոններում եզդիներին հնարավորություն է ընձեռվում ավելի մոտ լինել Աստծուն: Աղոթքը ձեռք է բերում նոր՝ կարևոր նշանակություն նրանց կյանքում: Եթե նախկինում մրիդները գրկված էին հոգևոր գործունեություն ծավալելու իրավունքից, ապա նոր կրոններում բոլոր եզդիները հավասար են. նրանք տանն ամեն օր աղոթում են, իսկ խմբային աղոթքներ անում են ժողովների ընթացքում»(էջ 86): Այս գլխում բերված նյութերի վերաբերյալ դարձյալ ծագում են մի շարք հարցեր, որոնք կարիք ունեն լրացուցիչ մեկնաբանման: Օրինակ՝ Եհովայի վկա կամ հիսունական եզդիները որտե՞ղ են հուղարկավորվում, ավանդական եզդիական համայնքների գերեզմանոց՞ում, և ի՞նչ խնդիրներ են առաջանում, արդյո՞ք ավանդական համայնքը մասնակցում է նրանց հուղարկավորությանը, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ այդ արարողությունը կատարում է ոչ թե շեյխը կամ փիրը, այլ երեցը, ընդ որում Եհովայի վկաները թաղման ժամանակ հրաժարվում են թե՛ հոգեհանգստի արարողությունից, թե՛ էզնահողից, յոթից ու քառասունքից, թե՛ թաղմանն ուղեկցող երաժշտությունից ու հոգեհացից: Կամ ավանդական եզդիների ընտանիքում եզդի երեխան ծնվելուց անմիջապես հետո համարվում է եզդի և ինքնաբերաբար եզդիական ավանդական կրոնի կրող: Այս առումով ատենախոսը նշում է, որ «Եզդի Եհովայի վկաների մոտ արարողակարգը լրիվ այլ է: Երեխայի ծնվելուց հետո ծնողներն ազատված են որևէ ծեսի կատարումից, դրանք «սատանայի գործ» են համարում: Ծնողները երեխային վաղ հասակից տանում են իրենց հետ «Թագավորության սրահ», և նա ներկա է լինում ժողովներին: Երբ հասունանում և դառնում է գիտակից մարդ, կարողանում է ինքնուրույն որոշում կայացնել, այնժամ նա ընտրում է Եհովայի վկաների կամ

Հիսունականների կրոնը կամ էլ նախապատվություն է տալիս եզդիական ավանդական կրոնին»(էջ 87): Ինչպե՞ս են կարողանում խուսափել երեխայի ծննդի հետ կապված ծեսերը չկատարել, եթե ընտանիքում կան ոչ եհովականներ և հիսունականներ: Այդ հարցում ընտանիքի և համայնքի բացասական դիրքորոշումն ի՞նչ դեր է կատարում ծպտյալ եհովականների և հիսունականների տարածմանը: Չնայած նշված այս հարցադրումներին՝ այնուհանդերձ, ատենախոսության այս գլուխն ամենահաջողվածն է և գիտական նորույթի տեսակետից պարունակում է մի շարք նոր մոտեցումներ:

Չորրորդ գլուխը վերաբերում է Եհովայի վկա և հիսունական դարձած եզդիների առօրյա կյանքին՝ ուտեստի և հագուստի ոլորտում կրոնափոխության հետևանքով տեղի ունեցած փոփոխություններին, զենդերային, կրթության և առողջապահական խնդիրներին: Այս գլխի առաջին ենթագլխում վերլուծվում են կրոնափոխ եզդիների փոխհարաբերություններն ավանդական եզդիական համայնքների հետ: Այս խնդիրն ամբողջական բացահայտելու համար նպատակահարմար կլիներ նաև ավանդական համայնքում կարծիքներ հավաքել կրոնափոխ եզդիների մասին, թե ինչ դիսկուրս գոյություն ունի նրանց վերաբերյալ: Կանանց մեջ Եհովայի վկա կամ հիսունական դառնալու մոտիվներին անդրադառնալիս շատ կարևոր է հասկանալ, թե այդ խնդրում ինչ դեր է կատարում սոցիոմշակութային միջավայրը և, ելնելով դրանից, կա՞րողոք տարբերություն Հայաստանում և արտերկրում բնակվող եզդի կանանց վիճակի միջև: Բացի դրանից, 116-րդ էջում նշվում է. «Հիսուսի նման՝ մենք Աստծու Թագավորությունն ենք համարում ավելի լավ աշխարհում ապրելու միակ հույսը (Մատթեոս 6:9, 10)»: Սակայն այդ միտքը Մատթեոսի Ավետարանի այդ համարներին չի համապատասխանում: Նշված համարներն ունեն հետևյալ բովանդակությունը. «Հա՛յր մեր, որ երկնքում ես. սո՛ւրբ թող լինի քո անունը. Քո թագաւորութի՛ւնը թող գայ. Քո կա՛մքը թող լինի երկրի վրայ, ինչպէս որ երկնքում է» (Մատթեոս 6:9, 10):

Ատենախոսության գլուխների վերաբերյալ հարցադրումներից հետո նպատակահարմար ենք համարում անդրադառնալ նաև ատենախոսության վերնագրում տեղ գտած «Նոր բողոքականություն» եզրույթին: Անշուշտ, կրոնական գրականության մեջ, սկսած XIX դարից, այդ եզրույթը լայնորեն կիրառվում է, բայց, օրինակ, կրոնական ինքնության տեսակետից եզրի էհովականները և հիսունականները որքանով են իրենց իդենտիֆիկացնում բողոքականության հետ, կամ որքանով են տեղյակ այդ եզրույթին, կամ որքանով է ընդունելի այն: Կարծում ենք՝ ներածության մեջ այդ հարցերը պետք է առանձին քննարկման առարկա դառնային: Այդ համատեքստում հեղինակը նշում է, որ «Չնայած նրան, որ շատ զրքերում և աշխատություններում օգտագործվում է «աղանդ» բառերը Եհովայի վկաների և հիսունականների բնութագրման համար, հաշվի առնելով դրանում առկա որոշակի վիրավորական երանգը, աշխատության մեջ կօգտագործեմ կրոնական փոքրամասնություն ձևակերպումը»: Սակայն ամբողջ աշխատանքում շարունակում է օգտագործվել «Հիսունականների կրոն» և «Եհովայի վկաների կրոն» կապակցությունները (օրինակ՝ էջ 14, 18, 22-23, 26, 29-30, 34, 44, 77 և այլն):

Ատենախոսության «Եզրակացություններ» բաժնում հեղինակը նշում է, որ «Բացի մրիդներից (որոնք ամենից շատն են կրոնափոխ լինում)՝ երբեմն կրոնափոխ են լինում նաև շեյխերը և փիրերը: Վերջիններս, սակայն, իրենց կրոնափոխությունը խիստ գաղտնի են պահում, որպեսզի չվտանգեն իրենց անձը»: Այս տեսակետի հիմնավորման վերաբերյալ ատենախոսության գլուխներում բացակայում է որևէ փաստարկ՝ մնալով հիպոթեզային մակարդակում:

«Եզրակացություններ» բաժնում հեղինակը նշում է. «Կրոնափոխությունից հետո նկատելի փոփոխությունների է ենթարկվում եզրիների տոնաձիսական կյանքը: Նրանք դադարում են նշել իրենց ավանդական տոները և ծեսերը: Հետևում են միայն Աստվածաշնչում հիշատակվող տոներին և ծեսերին, ապրում են՝ ղեկավարվելով բացառապես Աստվածաշնչի պատվիրաններով: Կենսական ցիկլի ծեսերից

հատկապես թաղումն ու հարսանիքը սկսում են իրականացնել ըստ նոր կրոնի պահանջների: Ինչ վերաբերում է տարեպտույտի տոներին, ապա հավատափոխները հրաժարվում են ավանդական շատ տոների կատարումից՝ նշելով միայն Քրիստոսի մահվան երեկոն» (էջ 130-131): Եզդիական ավանդական համայնքի վերաբերյալ նմանատիպ եզրահանգումներ կատարելուց առաջ հեղինակի ուշադրությունն ուղղում ենք հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ միգուցե ուշադրություն դարձնելու նրանց մոտ երկակի, եռակի ինքնության ձևավորման խնդրին (հիշենք թեկուզ նրանց կարգախոսը՝ եզդի ծնվում են և ոչ թե դառնում տեսակետը): Ատենախոսությունում դրա մասին կա փոքր ակնարկ, սակայն կարծում ենք, որ այն եզդիների մոտ համարվում է նոր ինքնության ձևավորման կարևոր գործոն:

Մեր այս նկատառումները որևէ կերպ չեն ստվերում ատենախոսական աշխատանքի գիտական արժեքը, և դրանք հարցադրումներ են հեղինակի հետագա հետազոտական աշխատանքն ամբողջական դարձնելու համար: Ներկայացված ատենախոսությունն առանց վարանելու կարող ենք համարել ազգագրության բնագավառում կարևոր ներդրում, քանի որ եզդիների շրջանում կրոնափոխության հետևանքով նոր ինքնության ձևավորման և դրա գիտական ուսումնասիրության հիմնահարցն առաջին անգամ իր հստակ ձևակերպումն է ստացել այս ատենախոսության շրջանակում՝ դառնալով կարևոր գիտական նորույթ:

Ատենախոսի հրատարակած աշխատություններն արտացոլում են ատենախոսության հիմնական դրույթները: Սեղմագիրն արտացոլում է աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը և հիմնական ձեռքբերումները:

Ֆաթեմի Մեյեդեհնասիմ Սայեդմոջթաբայի ներկայացրած՝ «Նոր բողոքականության տարածումը Հայաստանի եզդիների շրջանում և ինքնության տրանսֆորմացիաները» Է.00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսությունն ավարտուն գիտական աշխատանք է, ունի շատ կարևոր տեսական և գործնական նշանակություն, իսկ եզրահանգումները կարող են նպաստել Հայաստանում

կրոնական փոքրամասնությունների վերաբերյալ տեսական և գործնական նոր մոտեցումների ձևավորմանը:

Թեկնածուական ատենախոսությունը բավարարում է ՀՀ ԲՈԿ-ի «Հայաստանի Հանրապետությունում գիտական աստիճանաշնորհման կանոնակարգի» պահանջները, ուստի միջնորդում ենք մասնագիտական խորհրդին շնորհել Է.00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
առաջատար գիտաշխատող, էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի վարիչ,
պատմական գիտությունների դոկտոր
Միհրան Վարդգեսի Գալստյան
01.11.2021

*Վ. Գալստյանի արտագրությունը
հասկանալի է և
ինտելեկտուալ ցուցանիշները
մ. Վեյտերսյան*

